

POST-KOLONYAL KADIN YURTTAŞLIĞININ LIBERAL FEMİNİZME ELEŞTİRİSİ**Dr. Gülşen ÇAKIL DİNÇER, gdincer@adiyaman.edu.tr*****Öz**

Kadınların hak arayışlarına ilişkin mücadele örnekleri daha önceki yüzyıllarda görülse de feminist mücadele, teorisini 18. yüzyılda oluşturmaya başlamıştır. Kadın hareketi Avrupa'da görünür oluşunu Fransız Devrimi'ni de ortaya çıkaran siyasal ve toplumsal değişimlere borçludur. Fransız Devrimi'yle birlikte öne çıkan yurttaşlık tartışmalarında hak ve özgürlükler önemli yer tutar. Bu dönemde hak ve özgürlüklerinin genişletilmesini talep eden kadınlar da tartışmanın taraflarından olmayı başarmışlardır. Fransız Devrimi'yle başlayan süreçten günümüze feminist yaklaşım, kadınların yaşadığı ataerkil baskıları anlatmaya çalışıp bunun için politikalar üretme uğraşısında olsa da ele alınan sorunlar ve çözümler aşamasında kendi içerisinde farklılaşmalar yaşar. Bu çalışma post-kolonyal kadın yurttaşlık tartışmalarının izini sürerek kadın yurttaşlık tartışmalarının başlangıcı olan liberal feminizmle ilişkisini ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu bağlamda öncelikle hak ve özgürlük mücadelesinin ilk örneklerini sergileyen liberal feministlerin talepleri değerlendirilecektir. Kültürel feministlerin söz konusu taleplerin yurttaşlık tartışmalarında "kadınlığı" ikincilleştirdiği eleştirisiyle gelişen ve kadını doğurganlığına indirgeyen "anne-yurttaş" kavramı da ele alınacaktır. Son olarak kadınların otantikliği koruma görevleri çerçevesinde ilerleyen post-kolonyal mücadelelerde kadınların yurttaşlığına ilişkin görüşlere değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Liberal Feminizm, Postkolonyalizm, Yurttaşlık, Ulus.**POST-COLONIAL WOMEN'S CITIZENSHIP CRITICISM TO LIBERAL FEMINISM****Abstract**

Although examples of the struggle for women's rights have been seen in previous centuries the feminist struggle began to form its theory in the 18th century. The women's movement owes its visibility in Europe to political and social changes that also caused the French Revolution. Rights and freedoms take an important place in the debates of citizenship that came to the fore with the French Revolution. In this period women who demand expanded their rights and freedoms have also succeeded to be a party to the debate. From the period that started with the French Revolution to the present, the feminist movement is trying to explain the patriarchal oppression of women and to produce policies for this. However, the feminist approach contains different views regarding the problems and solutions. This work aims to reveal the relationship between post-colonial women's debates and liberal feminism which is the beginning of women's citizenship debates. Firstly, the demands of liberal feminists, who fought for rights and freedom for the first time, will be evaluated. Secondly, cultural feminists, who stated that the demands of liberal feminists subordinate "femininity", will be discussed. Thirdly, criticisms of the concept of "mother-citizen" will be emphasized. Finally, debates on women's citizenship in anti-colonial struggles will be addressed.

Keywords: Liberal Feminism, Post-colonialism, Citizenship, Nation.

* Adıyaman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

ORCID: 0000-0001-9024-4508

Derleme Makale. Sayfa Sayısı: 215-228.

Makale Geliş Tarihi: 29.12.2020

Makale Kabul Tarihi: 01.02.2021

1. Giriş

Fransız Devrimi'yle başlayan süreçten günümüze feminist yaklaşım kadınların yaşadığı ataerkil baskıları anlatmaya çalışıp bunun için politikalar üretme uğraşında olsa da ele alınan sorunlar ve çözümler aşamasında kendi içerisinde farklılaşmalar yaşamaktadır. Bu farklılaşmalardan biride liberal feminizmdir. Literatürde post-kolonyal dönemde kadın yurttaşlık tartışmalarının liberal feminizmle ilişkisini ortaya koyan yeterli araştırmayla karşılaşılmamıştır. Dolayısıyla konu ile ilgili araştırmaların feminizm alan yazını için önemli ve değerli olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda öncelikle hak ve özgürlük mücadelesinin ilk örneklerini sergileyen liberal feministlerin talepleri değerlendirilecektir. Liberal feministler kamusal alan/ özel alan ayrımından hareket edip yurttaşlık görev ve haklarını kamusal alan içinde tanımlayarak kamusal alanda yer alma mücadelesine girmişlerdir. Bu nedenle eğitim hakkı ve oy kullanma hakkı önemli olmuştur. Liberal feminizmin asıl hedefi olan erkeklerin hâkim olduğu siyasal alanda eşit haklara sahip olabilmek için siyasal alanın yeterliliklerini elde etmelerini sağlayacak eğitim hakkından eşit yararlanmak istemişlerdir. Çünkü kamusal alandan dışlanma nedenleri olarak gösterilen Kartezyen düşüncenin yarattığı akıl/beden ikiliğinde, bedene hapsedilmelerinin temel nedeni olarak eğitimden uzak tutulmalarını göstermişlerdir. Ancak kamusal alan/ özel alan ayrımını besleyen yurttaşlık anlayışlarıyla liberal feministler, hem kadınlık özelliklerini kamusal alandan dışlamaları, hem de özel alandaki eşitsizlikleri görmemesi nedeniyle eleştirilmişlerdir. Söz konusu taleplerin yurttaşlık tartışmalarında “kadınlığı” ikincilleştirdiği eleştirisini sunan kültürel feministler kadın ve erkek arasındaki benzerlikler yerine farklılıkları ön plana çıkarırken kamusal alanın yozlaşmış yapısından kurtulması için kadınların ahlaki bakış açısına ihtiyaçları olduğunu iddia etmişlerdir (Donovan, 2007;70). Özel alan/ kamusal alan ikiliğinin bir sonucu olarak görülen ve kadını doğurganlığına indirgeyen “anne-yurttaş” kavramına eleştiriler ise kadınların yurttaşlık haklarının aileyle çerçevelendiğini göstermeye çalışmıştır. Kadınların aile içindeki rolleriyle kamusallaşmasını öngören anlayış, ulus devletlerin oluşturdukları yeni toplum modellerinin de meşrulaştırılmasında önemli bir yere sahip olmuştur. Bu meşrulaştırma modelleri kadınların otantikliği koruma görevleri çerçevesinde ilerleyen sömürge karşıtı mücadelelerde de kadınların yurttaşlığının içeriğini belirlemiştir.

Çalışma post-kolonyal kadın yurttaşlık tartışmalarının izini sürerek kadın yurttaşlık tartışmalarının başlangıcı olan liberal feminizmle ilişkisini ortaya koymayı hedeflerken alan yazında konu ile ilgili çalışmaları derleyerek aktarmayı amaçlamaktadır.

2. Yurttaşlık Kavramına Özet Bakış

Ulus devlete aidiyet olan yurttaşlığın eşitlik prensibiyle birleşmesi, onu liberalizmle kesiştirerek modern yurttaşlık tanımına ulaşılmasına vesile olmuştur. Bireysel, sosyal ve siyasal hakları içeren modern yurttaşlığın evrensellik özelliği, ulus devletin bütün yurttaşlarına eşit mesafede davranması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Ulus devletin sunduğu haklardan yararlanabilen yurttaşın kim olduğu sorusu ise uygulama alanında önem taşır.

Yurttaşlığa ilişkin en temel sorun eşitliğe ilişkindir. Çünkü gerçeklik herkesin eşit olup olmadığını sınıyabileceğimiz bir alan yaratmamaktadır. İnsanlar eşittir dendiğinde aslında insanların eşit olup olmadıklarının sorgulanması değildir amaç; varılmak istenen bir gayedir bu (J. Robinson'dan akt. Gürbüz, 2014:9).

İlk olarak Antik Yunan'da karşılaştığımız yurttaşlık olgusu Aristo'nun tanımında kamusal alana katılım yoluyla elde edilen bir erdem olarak ifade ediliyor. Kamusal alana katılımın içeriğini kamuya olan görevler oluşturmaktaydı. Ancak kadınlar, köleler ve yabancılar yurttaş olarak görülüyorlardı (Kadioğlu,2008:80). Benzer şekilde Orta Çağ'ın feodal yapısında da toplumsal eşitsizlikler, siyasi yapıda kadınlar ve kölelerin dışlanmasıyla birlikte lordlar ve serfler arasındaki hiyerarşiyle açıkça görülüyordu. Kapitalizm öncesi toplumlarda siyasi ve iktisadi alanın birlikteliği bu eşitsizliklerin meşrulaştırılmasının zeminini sağlamaktaydı. Gerek köle emeğini gerekse serflerin emeğini kullanabilmenin yolu siyasi alandan gelen zorlamayla mümkündü. Eşit yurttaşlık kavramının olumsuzluk içeren anlamından kurtulması için 15. yüzyıla kadar beklemek gerekti. İktisadi alandaki kapitalist ilişkilerin değişmesi ve siyasi alanın mutlak monarşiler tarafından merkezileştirilmesi, birbiriyle mücadele içinde gelişen dinamikler oldular. Merkezileşen iktidarın mali kaynaklara ihtiyaç duyması burjuvazinin desteklenmesini gerekli kılarken burjuvazi de kapitalist üretim şeklinin gelişmesi için "korunma" talep ediyordu. Bu süreç ayrıcalıklı egemen sınıflar ile siyasi iktidar arasındaki bağın kopmasına ve bu sınıfların iktidarlarının sınırlandırılmasına neden olmaktaydı. Fransız Devrimi ile birlikte gelişen siyasi reformlar mutlak monarşileri önce meşruti monarşilere sonrasında da görece özerk bir devlet yönetimine dönüştürdü (Özenç,2015:147-151).

Jacques Bouineau (1996:112-114), Fransız Devrimi'nden sonraki hak bildirgelerinde parlamentoya sunulan taslaklarda da üzerinde anlaşılmış bir yurttaşlık tanımı bulunmadığını iddia eder. Oysa devrimin iki büyük kuramsal temeli olan eşitlik ve özgürlük anlayışına sadık olunacaksa

yurttası niteleyecek hiçbir kısıtlamanın olmaması ve İnsan Haklarına göre insanın yurttası kapsamı gerekirdi. Elbette ki ölçüt olarak bunlar kabul edilmemiştir. Özetle yurttas hukuksal olarak tanımlanmış bir bütüne ait olan kişi olarak sınırlandırılmıştır; yani “yurttas olmak demek, grubun içinde yaşamak ve söz konusu grubun belirlediği normun sağladığı haklara sahip olmaktır”.

Fransız Devrimi sırasında mücadeleye destek olan ve devrim sonrasında erkeklerle aynı haklara sahip olacağını düşünen kadınlar, vatandaşlığın dar tanımlanmasıyla (siyasal hakları kullanabilme yetisine sahip olmak) uygulanmaya geçilmesinin yanında özellikle Ulusal Konvansiyon’un 1792 sonunda kadınların siyasetle uğraşmalarını yasaklayan ve bütün kulüplerini kapatan bir yasanın kabul edilmesiyle bu hakların dışında tutulduklarını anlamışlardır (Bouineau,1996:124).

3. Yurttaslık Kavramına Liberal Feminist Eleştiriler

Liberal feminizmin öncelikli hedefi Fransız Devrimi’nin temelini oluşturan İnsan Hakları bağlamında kadınların da yasalar önünde aynı haklara sahip olmasını sağlamaktır. Bu dönemden itibaren kadınlar siyasal haklar alanında eşit olmak için pek çok mücadele vermişler ve 20. yüzyılın başlarından itibaren dünyanın pek çok yerinde bu haklara sahip olmuşlardır. Aydınlanmacılar ve Fransız Devrimi’ni gerçekleştiren erkeklerin özgürlük, eşitlik ve kardeşlik üçlemesine kadınları dahil etmeyişlerinin gerekçesi kadınların “akıl”dan dışlanmasıyla gerçekleştirilmiştir (Llyod, 2015). Ancak 18. yüzyılın sonunda çok sayıda kadın o “akıl”a nasıl sahip olduklarını ya da niye sahip olmadıklarına göstermeye başlamışlardır. Bu noktada Aydınlanma döneminin temel dayanağı olan eğitim, kadınlar için de tartışılacak konular arasında ilk sırada yer almıştır. Liberal feministler, erkeklerle kadınların ontolojik olarak benzer olduğu görüşünden yola çıkarak aynı haklara sahip olmaları gerektiğini iddia etmişlerdir. Fransız Devrimi’nin öngördüğü haklardan yararlanabilmenin koşulu ise eğitimden geçmektedir. Bu nedenle en öncelikli konu eğitim olmuştur. Mary Wollstonecraft, Frances Wright, Sarah Grimke aklın cinsiyeti olmadığını göstermeye çalışmışlardır.

Liberal feministlerin diğer bir mücadele alanı siyasal haklar olmuştur. Kadınlar, kendileriyle ilgili taleplerin karşılanması noktasında, siyasi mekanizmada yaşadıkları engeller neticesinde çözüm olarak bu alanda söz sahibi olmak gerektiğine karar vererek oy hakkı mücadelesini başlatmışlardır. 19. yüzyılda oy kullanma hakkıyla ilgili isteklerin aşama aşama liberal feminist teorinin merkezine yerleşmesi uzun bir mücadelenin başlaması anlamına gelir. Bu hak kazanılırsa yurttaslık haklarına

simgesel olarak tümünden sahip olabilecekleri gibi kadınlar için gerekli iyileştirmelerin yapılabilmesi için de önemli bir adım olacaktır.

Fransız Devrimi'nden günümüze kadar yurttaşlık kavramı insan hakları bağlamında sürekli olarak tartışılmış ve kavramın içeriği bu nedenle zaman zaman değişikliklere uğramıştır. İnsan hakları üç kuşak üzerinden değerlendirilmektedir. Zeynep Kıvılcım (2015:88) insan hakları kapsamındaki bu genişlemeyi hegemonya / karşı-hegemonya kavramsal çerçevesinde değerlendirir. Buna göre birinci kuşak insan hakları klasik haklar olarak nitelendirilir ve burjuvanın etkisiyle gerçekleşmiş olan haklardır. Bu haklar kişisel ve siyasal hakları içine alır. İkinci kuşak haklar ekonomik ve sosyal hakları içerir ve itici gücü işçi sınıfının talepleridir. Üçüncü kuşak ise dayanışma çerçevesinde ve daha çok Üçüncü Dünya'nın talepleriyle gelişen kültürel haklar olarak isimlendirilmektedir.

Kıvılcım (2015:88), insan hakları söyleminin karşı-hegemonya anlamında değiştirilmesi ve dönüştürülmesi mücadelesinde kadının insan hakları mücadelesinin akla ilk gelen örnek olduğunu ifade eder. Bu mücadelede; örneğin 1791'de Kadın Hakları Bildirgesi'ni yayımlayan Olympe De Gouges giyotine gönderilirken insan haklarının kadınlara uyarlanmış biçimi olan Elisabeth Cady Stanton tarafından yazılan Duygular Bildirgesi (Declaration of Sentiments) ile kadınlar, kendilerinin kamusal alanda olmasını ve doğal haklarını engelleyen yönetime karşı durup oy verme hakkını, kamusal hizmet hakkını ve bunlar için gerekli eğitim hakkını istemişlerdir. Aslında bu talepler bütün liberal feministlerin, Wollstonecraft, Sarah Grimke, Frances Wright, Susan B. Anthony ve Harriet Taylor gibi, ortak talepleri olarak değerlendirilebilir. Nitekim liberal feministler 18. yüzyılın sonlarından başlayan ve 19. yüzyıl boyunca süren mücadelede bu taleplerinde ısrarcı olmuşlardır. I. Dalga Feminizmin içinde konumlanan kültürel feminizm savunucuları da hukuksal alanda bu hakların gerekliliği üzerinde dururlar. Ancak söz konusu haklara sahip olmak için erkeklerin sahip oldukları özelliklere atıfta bulunmanın hatalı olduğunu belirterek siyasal haklardan dışlanmalarının nedeni olarak gösterilen edilgen kadınsal özelliklerinin haklardan dışlanmaları için bir neden olarak gösterilemeyeceğini; tam da bu görüşün karşısında durarak kadınsı özelliklerin çözüm noktasında başarı sağlayacağını iddia etmişlerdir. Hakların kazanılabilmesinin yolunun yerleşik kurumsal yapılarda gerçekleşecek değişimlere bağlı olduğunu ifade etmeleri ise bir diğer ortak noktalarıdır. Kadının siyasal ve kamusal hayattan uzak kalmasının nedenini kadınsı özelliklerde değil de kurumların yapılarında görmüşlerdir.

Yurttaşlık bağlamında kadınların hem eşitliği hem de farklılığının göz önünde bulundurulmasına yönelik ikilemi Carol Pateman, “Wollstonecraft’ın çıkmazı” olarak adlandırır. Kadınlar bir yandan dışlandıkları yurttaş konumuna eşit koşullarda dahil olmayı talep ederken bir taraftan da bazı durumlarının erkeklerden farklı olduğunun tanınmasını talep etmektedirler. Ancak Pateman’a göre bu, modernitenin ikilikleri içerisinde ulaşılabilecek bir sonuç olmaktan uzaktır (Pateman’dan akt. Kadioğlu, 2008:85). Pateman, modern devletin kurucu unsurlarından sayılan toplumsal sözleşmenin kapsamına yalnızca erkeklerin girdiğini ifade ederken bunun cinsel farklılığa politik bir boyut kazandırdığını iddia eder. Kadınlar bu sözleşmenin tarafı olarak belirlenmediği gibi nesnesi konumunda kalmışlardır (Pateman’dan akt. Kovanlıkaya, 2016: 42). Ayrıca Pateman, doğal özgürlükleri garanti altına alan toplumsal sözleşmenin aslında hiyerarşiye dayalı başka bir sözleşmenin varlığına dayandığını ve bu sözleşmenin örtük biçimde var olan cinsel sözleşme/evlilik sözleşmesi olduğunu iddia eder. Özel alan/ kamusal alan ayrışması evlilik sözleşmesinin görünmez kılınmasını sağlayan temel etkidir. Doğa durumundan sıyrılan ve sivil topluma giren insan doğa durumunun hali olan evliliği de özel alanda bırakmıştır. “Eşitler arası toplumsal sözleşme, doğa durumunda her biri birer aile reisi olan ‘erkek kardeşler arası’ bir sözleşmedir, çünkü evli çiftin iç ilişkileri siyasallığa geçişten önce belirlenmiştir.” (Savran, 2009: 110)

Yurttaşlığı kamusal alandaki hak ve sorumluluklar olarak belirleyen liberal kuramcılar kadınları yurttaşlığın sağladığı olanakların dışında tutmakla kalmamış sözleşmeler ışığında belirlenen yasalar uyarınca eşlerinin ya da babalarının bir uzantısı olarak görmüşlerdir. Tam da bu nokta da “eğer erkekler, kadınların politik ve sivil haklardan yararlanmasını reddetmişlerse tabii ki bunun haklı nedenleri mevcuttur; kadınların yaşamlarını adayacakları çok daha önemli bir görevi vardır: Çocukların eğitimi.” açıklaması kadınların anneliğinin neden kamusal işlerden daha önemli olduğu tartışmasının başlangıcı olarak ele alınabilir (Saygılıgil, 2014:266).

Kadınların eşitlik isterken gelecek nesilleri yetiştirenler olarak haklar talep etmelerini pek çok feministin tartışmasında görmek mümkündür. “Anne yurttaş” olarak tanımlanabilecek bu durum yine bir uzantı olma durumunu beraberinde getirmektedir (Saygılıgil, 2014:266). Anne yurttaş olma hali anneliğin kutsanması aracılığıyla gelecek nesilleri yetiştirme sorumluluğunu taşımak olarak belirlenmiş ve böylece bir anlamda kadının yurttaşlık görevi ev içinde tanımlanmıştır. Ailenin tarih dışı bırakılışı kadının yurttaşlığı için önemli bir kavşak noktasıdır; bu yolla ailedeki roller de ve bu rollerin sorumluluk alanları da donuklaşmakta ve kadın her zaman öncelikli olarak anne olmak durumunda kalmaktadır.

Kapitalizmin gelişmesiyle Avrupa’da burjuvazi arasında ortaya çıkan çekirdek aile ve değerleri kadınları “tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar” sadece çocuklarıyla ilgilenmesi için eve kapatırken çocukların da topluluklardan dışlanarak sadece aile içinde büyütülmesini öngörüyordu. Bu yeni aile yapısı toplumsal sınırlamalardan bireyi kurtarmış olsa da kadınlar ve çocuklar üzerindeki özel bir otoritenin hakkını da teslim etmiştir. Mark Poster (1989:207), bu özel otorite ile ailenin “(...) yeni egemen sınıfın çıkarlarının tutunmasına ve yaşla cinsiyet çatışmalarının benzersiz bir tarzda kaydedilmesine hizmet eden belirli bir duygusal örüntünün tesis edilmesi olarak” anlaşılması gerektiğini ifade eder. Tam da bu nedenle Saygılıgil (2014:269), Benedict Anderson’u da yardıma çağırarak “milli bir toplumu hayal etmek yeni bir cemaat modeli hayal etmekse, ailenin de bu cemaatin içini dolduran bir işlevi vardır. Ulus yaratma sürecinde aile özel alanın sınırları içine hapsedilir ve devlet tarafından incelemeye alınır” demektedir.

I. Dalga Feminizmin mücadele alanlarından olan oy hakkına ilişkin kazanımların pek çoğu ulus devletlerin kuruluş sürecinde gerçekleşmiştir. Toplumsal grupların çıkarları oranında temsil edilmesinin (işçi-işveren temsiliyeti bağlamında vekaleten temsil anlayışı) kamu yararı olarak değerlendirilmesi gerekliliğine dair tartışmalar 19.yy’ın sonlarında ağırlık kazanırken, kadınlar da dönemin pragmatist dilini kullanmaktan çekinmemişlerdir. Kadınların bu tavrından dolayı oy hakkı isteme nedenlerini belirlemede ulus, ulus devlet, ulusalcılık söylemleri de yer almıştır. Örneğin ilk defa Finlandiya’da kadınlara oy hakkı verildiğinde Finlandiya Rus esaretinden kurtuluşunda kadınların hakkını teslim ediyordu. Aynı durum Norveç’in İsveç’ten bağımsızlaşması sürecinde de görülüyordu. Bu süreçte “Kadınlar insan mıdır?” sorusu “Kadınlar Alman mıdır?,” “Kadınlar Fransız mıdır?” biçimine dönüştü. Bu nedenle I. Dünya Savaşı’nın bitiminden sonra kadınların oy hakkı meselesi hızla gündeme girdi ve menfaatler hesaplaması yapan pek çok ülke kadınlara oy hakkını tanıdı (Bock, 2004: 97-182).

4. Ulus Devletten Post-Kolonyalizme Kadının Yurttaşlığı

Ulus devletin esasında “erkek bir kurum” olduğuna dikkat çeken Joane Nagel (2011:79), devletin işleyiş mekanizmasındaki pek çok unsurun bu özelliğin sürekliliğini sağladığını ifade eder. Ayrıca ulus devletin kurucu öğelerinden olan milliyetçilik de kültürel erkek temalarını (şeref, vatanseverlik, korkaklık, cesaret ve görev) pekiştirerek devletin bu yapısının devamlılığında önemli rol oynamıştır. Ulus devletlerin kurucu öğelerinden olan milliyetçilik ve toplumsal cinsiyet ilişkisinde milletleri biyolojik, kültürel ve sembolik olarak yeniden üretenlerin kadınlar olduğunu ileri süren Nira Yuval-Davis (2014) de kadınların bu alandan dışlanmalarının nedenini yine özel

alan/ kamusal alan ayırımına bağlar. Biyolojik üreme kadınların milli politikalara eklenmesini sağlayan en önemli görevlerinden biri olarak belirlenmektedir. Sınırların kurulmasında etkili olan kültürel ve siyasal söylemlerin biz ve onlar ayırımının kuşaklara aktarımı da bu çerçevede değerlendirilmelidir. Ulus devletlerin oluşumunda belirleyici faktörlerden biri aidiyettir. Aidiyetin hangi koşullarda gerçekleşeceği bazı durumlarda değişse de ulusun içine doğmak ortak köken mitinin birincil koşuludur. Hatta bazı uç örneklerde biyolojik üremenin ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Örneğin “saf ırk” söylemi kimin o ülkenin vatandaşı olacağını belirleyen önemli söylemlerden biri olabilmektedir. Bu durum evliliklerin ve cinsel ilişkiye girecek olanların yasa tarafından belirlenmesini gerekli kılmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte biyolojik üremeyle ilgili görülen en yaygın uygulama ise demografik müdahalelerdir. Ulusun iyiliği için hangi dönemde çocuk sahibi olunup olunmayacağı bu ulusal demografik projeler tarafından belirlenir. Bu kapsamda nüfusun sürekli büyümesi gerekliliği sivil ve askeri nedenlerle insana ihtiyaç duyulduğunda öne sürülen bir gerçeklik olmaktadır. Bunun için bazen devletler tarafından ödül ve teşvik uygulaması da devreye sokulmaktadır. Millettin refahı için üreme söylemi bu dönemlerde ağırlığını her yerde hissettirmektedir. Ayrıca bununla da yetinilmeyip hangi etnik grubun ya da ırkın daha çok çocuk sahibi olması gerektiğini de yine bu projeler belirleyebilir. Bu durum ulus içindeki hegemonik topluluğun, hegemonyasını sürdürebilmek için bazı durumlarda ortaya çıkabilmektedir. Millettin esenliği için nüfusun büyüklüğünün önemi kadar önem verilen bir diğer alan nüfusun kalitesi meselesidir. Yuval Davis, milletlerin kalitesini arttırabilmek için refah devletlerinin yoksullara daha iyi sağlık, eğitim ve konut edindirme hizmetlerini gerekli gördüğünü ancak öjenik söylemin çocukların daha iyi beslenmesiyle ilgilenmek yerine seçici üremeyle millet kalitesini doğa aracılığıyla gerçekleştirme çabasına girdiğini ifade etmektedir. Nazilerin saf ırk projeleri kapsamında sadece belli kadınların daha çok çocuk doğurmasını teşvik etmesi ve zeka seviyesi düşük olanların ve diğerlerinin kısırlaştırılması uygulaması, Amerika’da Virginia Eyaletinde “zeka özürlülere” uygulanan kısırlaştırma politikaları ya da 1994’te Kahire’de düzenlenen BM Nüfus ve Kalkınma Politikalar Konferansı’nda sunulan bildirilerde aktarılan engelli insanlara yapılan, resmi politika olarak görünmüyor olsa da, uygulamalar bu eğilimin pratikteki örnekleridir. Ancak öjenik söylem sadece fiziksel sağlıkla ilgili olmayabiliyor. Kültürün özelleştirilmesi de bazen bu duruma yol açabiliyor; üstün gelenek ve yüksek kültüre sahip olan nüfusun üremesinin desteklenip diğerlerinin çocuk doğurmamasının teşviki bu doğrultuda anlaşılabilir. Doğum kontrol yöntemlerinin özellikle sosyal yardım alan yoksul anneler üzerinde uygulanması ya da bu gruptan anneler üzerinde doğum kontrol ilaçlarının denenmesi bu söylemin örnek pratiklerini oluşturur. Millettin esenliği için nüfusun büyümesini öngören durumların tam tersi

de söz konusu olabilmektedir. Kaynaklar ve nüfus oranında ters orantının olduğu koşullarda kontrolsüz nüfus artışının önüne geçilmeye çalışılır. Devletler nüfus artış hızının önüne geçmek için daha çok kadınları hedef alır. Doğum sonrası kısırlaştırmalar bu nüfus politikası için kullanılan yöntemlerdendir. Çin’de uygulanan tek çocuk izni de buna örnek gösterilebilir. Nüfusun kontrol altında tutulmasına yönelik yasaklar kız çocuk erkek çocuk arasında yapılan ayrımcılığın daha da görünür olmasını sağlamaktadır (Yuval-Davis, 2014:17-77).

Biyolojik üreme ve kültürün yeniden üretilmesindeki kilit rolleri, ulus devletin sağladığı haklardan yararlanabilme anlamında bir üyesi olmaya çalışan kadınların ulus devlet olma sürecinde aslında özne olmaktan çok nesne konumunda tutulduğunun göstergesi olarak yorumlanmıştır. Karar alma mekanizmalarına hiçbir şekilde dahil olamayan kadınlar kendileriyle ilgili verilen kararların yarattığı koşulları yaşamak zorunda bırakılmışlardır. Tam da burada Sylvia Walby’in (2011:41), kadınların bu politikaların neresinde durduklarına ilişkin sorusu önem kazanmaktadır. Walby, ulus devletler içerisinde uygulanan milliyetçi politikalara bütün kadınların katılımının aynı olmadığını ifade eder. Üçüncü dünya milliyetçiliği üzerine odaklanan Jayawardena’nın çalışmalarından yararlanan Wilby Mısır, İran, Afganistan, Hindistan, Sri Lanka, Endonezya, Filipinler, Çin, Vietnam, Kore ve Japonya’dan verilen örneklerde bu ülkelerin sömürgeciliğe karşı verdikleri anti-sömürgeci mücadelelerle feminizmin iç içe geçtiğini söyler. Buradaki önemli hususlardan biri anti-sömürgeci mücadele içinde olan bu ülkelerde feminizme yönelik eleştirilerdir. Feminizmin, Batı’da yaşayan burjuva beyaz kadınların içinde buldukları sorunlara yanıt arayan bir mücadele olarak nitelendirilmesi bu eleştirilerin merkezindedir. Üstelik Batı’da bu mücadeleyi yürüten kadınlar kendi sorunlarını bütün dünyadaki kadınların sorunları olarak evrenselleştirme yöneliminde oldukları için ayrıca sömürgeci olmakla suçlanmaktaydılar. Aslında üçüncü dünya ülkelerindeki kadınların anti-sömürgeci milliyetçi mücadeledeki rollerini, sömürgeci devletlerin bu ülkelerin kadınlara ilişkin ürettiği söylemlerine bakmadan anlamak pek mümkün değildir.

Sömürgeleştirme toplumsal cinsiyet temelinde değerlendirildiğinde karşımıza cinsiyetlendirilmiş bölgeler mefhumu çıkmaktadır. İşgal edilen toprakların kadın bedeniyle özdeşleştirilmesi, sömürgeleştirmenin başından itibaren görülen bir durumdur. Ancak bu cinsiyetlendirme dönemlere göre değişiklik göstermiştir. Asya’da güçlü yönetimlerin olduğu dönemde Avrupalılar, Asyalı erkekleri kadınsılaştırıp homoseksüel olarak tarif ederken kadınları da Avrupalı erkeği arzulayan güçlü kadınlar olarak resmederler. Ancak 16. ve 17. yüzyılda Doğulu kadınlar artık yabancı ve barbar Doğulu erkeklerden kurtarılması gerekenlerdir. Bu öteki kadın imgesi istenildiği zaman sapkın cinsel fantezi ögesi olurken istenildiği zaman da gizemli ve

fethedilmeyi bekleyen bir yapıda ele alınmaktadır. Her durumda sömürgeciler kendilerinin orada oluşunu haklılaştıracak nesnel bir zemine sahip olmaktadırlar (Loomba, 2000:177-179).

Dipesh Chakrabarty (2012:45), tarihselciliği, sömürgeleştirilenlerin kendilerini yönetme gücüne sahip olmaması nedeniyle sömürgeciler tarafında “bekleme” sürecine alınmaları olarak tanımlar. John Stuart Mill’in görüşlerinde açıklık kazanan bekleme aşaması aynı zamanda kendi kendini yönetebilmek için gerekli olan yurtseverlik bilincini elde etme sürecine denk düşmektedir. Oysa üçüncü dünya ülkelerinde ortaya çıkan anti-sömürgeci talepler ısrarla “şimdi” üzerinde durmuşlardır. Kendi içinde çelişkiler barındırsa da yani kendi kendini yönetebilmenin esaslarını oluşturan 19. yüzyıl liberalizminin standartlarına kavuşamamasalar da “henüz değil” anlayışını devam ettirmek istemiyorlardı. Bu nedenle “siyasal alanın yeni misafirleri köylüler, kabileler, Batı dışı şehirlerin vasıfsız ya da yarı vasıflı işçileri, tabii toplumsal gruplardan erkekler ve kadınlar; kısaca üçüncü dünyanın madun sınıflarıydı.”

20. yüzyılda ortaya çıkan anti-sömürgeci hareketlerin kadınları da içine alması kadınların da sömürgeciler tarafından “öteki” olmasına dayanmaktadır. Üçüncü dünya ülkelerindeki modernleşme hareketleri “kadın” tartışmalarını da ortaya çıkarmıştır. Ancak anti-sömürgeci hareketler ortaya çıktıktan sonra kadınların önceliği de kendi halklarının özgürleşmesine kaymıştır. Bağımsızlık için girilen mücadelenin yöntemi, kendisinin Batı’dan farklı olduğunu göstermektir. Bu noktada farklılığın gösterenleri sembolleştirilir ve tabii ki kadın bu semboller içindeki en önemli öğelerdendir. Milliyetçi bağımsızlık mücadelelerinin temel özelliklerinden birisi Batı’nın maddi dünyasındaki üstünlüğüne karşılık Doğu’nun manevi üstünlüğünün öne çıkarılmasıdır. Buradaki maddi dünya kamusal alanda tezahür ediyorken maneviyatın alanını da özel alan oluşturmaktadır. Bu nedenle mücadelenin en önemli stratejisi özel alandaki bütün kültürel değerlerin yüceltilmesinden geçmektedir. Artık sömürgecilerin dönüşüme uğratmak istedikleri Doğulu kadın, sömürgecilik karşıtı mücadelenin sarıldığı bir imge olur.

Chatterjee (2002:203), Hindistan tarihinden verdiği örnekte anti-sömürgeci hareketlerin başladığı dönemde toplumsal alanın ev ve dünya olarak ayrılmasının ataerki özel alan/ kamusal alan ayrımının ötesinde yeni bir anlam taşıdığını ifade eder.

“Dünya, Avrupalı gücün Avrupalı olmayan halklara meydan okumuş ve üstün maddi kültürünün marifetiyle onlara boyun eğdirmiş olduğu yerd. Ancak Avrupalı-milliyetçiler öyle olduğunu beyan etmekteydi-Doğu’nun ayırt edici ve üstün manevi kültüründeki iç benliğini, öz varlığını sömürgeleştirmeyi başaramadı. Bu alanda Doğu boyun eğmemiştir, egemendi ve kendi kaderinin hakimiydi... boyun eğdirilmiş halklar, onların gücüne erişebilmek ve

nihayetinde sömürgeciyi devirmek için Batı'dan maddi dünyanın modern bilimlerini ve sanatlarını öğrenmelidir. Ancak ulusal mücadelenin tüm safhalarında ulusal kültürün, manevi özün içindeki cevheri korumak, muhafaza etmek ve güçlendirmek hayati önem taşımaktaydı. Sömürgecinin iç alandaki o kutsal yere el uzatmasına hiçbir şekilde izin verilmemelidir. Batı'nın kurallarının taklit edilmesi ve onlara uyum sağlanması dünya için bir gerekliliktir; evde böyle yapılması ise kişinin öz varlığının imha edilmesiyle aynıydı” (Chatterjee , 2002: 203).

Ev ve dünyanın toplumsal cinsiyet ayrımında kimlerin alanına tekabül ettiği göz önünde bulundurulduğunda değişmemesi gereken değerlerin kadınlarla ilgili olduğu açıktır. Özellikle Müslüman ülkelerdeki bağımsızlık hareketlerinde kadınların örtünmesi yerel değerleri sahiplenmenin göstergesi olarak ifade edilir. Batılının barbar Doğulu erkekler tarafından kapatılan kadınları bu barbarlıktan kurtarmak için peçesini açma söylemi, peçenin kadının ve vatanın namusuyla birleştiren simgeye dönüşmesini sağlamıştır. Ulusun geleceği için önemli olan kadının cinselliği -biyolojik üreme ve kültür aktarımındaki rolü nedeniyle- savunulması gereken bir konuma sahiptir. Elbette ki bu, kadınların hayatında hiçbir şeyin değişmediği anlamına gelmemektedir. Örneğin bağımsızlık yolunda verilen savaşta kadınların da yanlarında olması gerektiğini düşünen milliyetçi erkekler, kadınların eğitim alması konusunda adımlar atmışlardır. Hatta Cezayir örneğindeki gibi silahlı mücadeleye dahil edilmişlerdir. Ancak bağımsızlık kazanıldıktan sonra kadınların tekrar evlerine dönmeleri istenmiştir.

Üçüncü Dünya'da yükselen milliyetçiliğin kadınlar üzerindeki düşünceleri böyleyken kadınlar her ne kadar bu anti-sömürgeci hareketlerin içinde konumlansalar da bağımsızlık sonrasında kadın hakları ve feminizme ilişkin düşünceleri farklılaşmaktadır. Üçüncü Dünya'dan yükselen kadın hareketinin iki yönü vardır. Bunlardan ilki Batılı hemcinslerinin ortaya koyduğu “beyaz” feminizmin evrenselliğine karşı eleştirel bir yaklaşım geliştirmek iken ikinci yönü kendi yerel değerleri içinde kendi ezilmişliklerine cevap bulabilmektir.

Üçüncü Dünya'nın kadınları, tıpkı Amerika'daki siyah kadın hareketi gibi feminizmin evrenselci yönünü eleştirerek yerel dinamiklerin kadınların sorunlarını ve bu sorunların çözümlerini farklılaştırdığını, bu nedenle Batılı kadınların taleplerini bütün dünya kadınları adına savunmalarının sömürgeci uygulamalardan farklı olmadığını söyleme noktasına kadar ilerletebilmektedirler. Ayrıca bu hak mücadelesinin öncelikle ve sadece Batılı kadınlara ait olarak gösterilmesinin de eleştirilmesi gerektiği savunulmuştur. Üçüncü Dünya'nın kadınlarının tarihlerinde de 20. yüzyıl öncesine ait mücadele örnekleri olduğunu göstermeye çalışmışlardır.

Özellikle 1990'lı yıllardan sonra İslami feminizm adı altında tanımlanan Üçüncü Dünya'dan ve Batı'dan Müslüman kadınların sorunlarını odağına alan tartışmalar, sahiplendiği post-kolonyal okumalarla kendi dışlanmışlıklarını tersine çevirmeye çalışmıştır. Batı modernizminin evrenselci diline bir eleştiri olan bu tartışmalar bu kadınların kendi diliyle kamusal alana girmesini kolaylaştırmıştır. Özellikle madunluk ve melezlik kavramlarını kullanarak kendine alan açmış ve İslam ve kadın hakları eşleştirmesiyle sağlanan melezleşme aracılığıyla yeni bir İslam anlayışı oluşturulmaya çalışılmıştır. Yine de Müslüman kadınların mücadeleleri batıcı olmakla itham edilmekten kurtulamamış hatta çoğu zaman bu kadınlar "feminist" olmadıklarını ifade etmek zorunda kalmışlardır. Çünkü kadın hakları ve İslam'ı melezleştirme çabasında olan bu kadınlar özellikle dini yönetimlerin söz konusu olduğu ülkelerde gerek özel alanda gerekse kamusal alandaki haklardan yararlanabilmek için yeni bir söylem oluşturma çabasındadırlar. Kamusal alana dahil olarak kendi öznelliklerini kurmak isteyen kadınlar İslam'ın bu isteklerinin karşısında olmadığını göstermek zorundadırlar. Birey olarak kimliklerini yeniden kurmaya çalışan bu kadınlar rol model olarak peygamber dönemindeki kadınlara atıfta bulunarak rol modelleri kendilerini sosyal ve psikolojik olarak desteklemek için kullanırlar. Ayrıca kamusal alanda görünürlüklerini de bu kutsal modellerle haklılaştırmaktadırlar (Göle, 2011: 29).

Sonuç

Liberal feministlerin, İnsan Hakları Bildirgesi'ni referans alarak yurttaşlık haklarından yararlanma mücadeleleri, kamusal alanın erkekleşmesinin normlaştırılmasını sağladığı gerekçesiyle eleştirilmesine neden olmuştur. Yurttaşlık tartışmalarının ulus devletleşme sürecinin en önemli parçalarından biri olması bu süreçte kadınların yurttaşlığının yönünü de belirlemiştir. Anne-yurttaşlık kavramı ve sonrasında Üçüncü Dünya'daki post-kolonyalist hareket içerisinde kadınlara verilen roller kadınların nesneleştirilmesi olarak değerlendirilmiştir. 1980'ler sonrası ortaya çıkan farklı kimliklere sahip kadınların kimlikleri bağlamında oluşan sorunlarını gündeme alan 3. Dalga feminizmin etkisiyle gelişen İslamcı feminist hareket ise Müslüman kimlikleriyle yurttaşlık haklarından yararlanma taleplerini dile getirmişlerdir. Elbette bu talepler Müslüman ülkelerde, kadın kimliğiyle kamusal alanda olmayı kapsarken Batılı ülkelerde, Müslüman kimliği ve sembolleriyle kamusal alana dahil olmayı içermektedir.

Post-kolonyal ve post-modern tartışmaların liberal feministlere yönelik ortak eleştirisi evrenselci bir yaklaşım benimsemesidir. Bu bağlamda liberal feministler, içinde yaşanan kültürden bağımsız olarak kadınların eğitim, siyasal ve mülkiyet haklarına kavuşması mücadelesi

vermişlerdir. Liberal feminizm tartışmalarının başladığı dönemlerde ortaya çıkan kültürel feministler, kadınlık değerlerinin de mücadeleye yön vermesi gerektiğini ifade ederken 20. yüzyılda kültür mefhumu genişleyerek ulus devletler ve otantiklik bağlamına taşınmıştır. Liberal feminizme bir diğer eleştiri ise özel alanı tartışmalara dahil etmemesinden kaynaklanmaktadır. Özel alanın da politik olduğunu vurgulayan radikal feministler buradaki ataerkil yapıyı değiştirmeden kamusal alandaki eşitliğe ulaşmanın mümkün olmadığını ifade ederler. Sosyalist feministler ise özel alandaki iş bölümü ve kadının görünmeyen emeğinin kamusal alandaki eşitsizliği besleyen temel sorunlar olduğunu altını çizerek dönüşümün burada gerçekleşmesini talep etmektedirler. Her iki görüş de liberal feminizmin özel alandaki eşitsizliği parantez içine alarak sadece kamusal alandaki görünürlüğe odaklanmasını eleştirirler.

Otantiklik tartışması, bütün insanların vazgeçilmez haklara sahip olduğu iddiasını taşıyan insan haklarına evrenselci bakışı da sorgular ve bunun yerine ortak ölçütlerin olmaması sebebiyle bir toplumun farklı kültürdeki başka bir toplumun pratiklerini yargılama hakkı olmadığını iddia ederek insan hakları uygulamalarını kendi kültürler pratiklerine uygun tanımlamayı seçer. Üçüncü Dünya'daki kadınların evrenselci feminist bakışa eleştirileri de bu tartışmalarla anlam kazanmaktadır. Çünkü kendi ülkelerinde eleştirilen uygulamaları kültürel pratikleri bağlamında değerlendirerek eleştirenleri sömürgeci zihniyetle eş tutmayı tercih etmektedirler. 1980'den itibaren kimlikler ve kültür bağlamında yürütülen bu tartışmalar çok kültürlülük bakışını benimseyen politikalar üretilmesini sağlamıştır. Özellikle evrensel insan hakları yerine her topluluğun kendi kültürel değerlerine atıfta bulunarak oluşturulan hukuksal düzenlemeler zaman içinde görülmüştür ki kadınların aleyhine işlemektedir. Gerek 1990'da İslam Konferansı Örgütü'nün kabul ettiği İslam'da İnsan Hakları Kahire Beyannamesi'ne baktığımızda gerekse örneğin İngiltere'de çok kültürlülük uygulamalarından biri olan şeriat mahkemelerine baktığımızda kadınlar için hiç de olumlu sonuçlar doğurmadığı görülebilmektedir. Kadınların anti-kolonyalist mücadelede destek verdiği özel alanı tanımlayan otantiklik mücadelesi bir yönüyle kadınların sivil ve siyasal haklardan mahrum kalmasının ötesinde geleneklerden kaynaklanan bir ayrımcılığın yasal boyutlarda sabitlenmesine de neden olmaktadır. Liberal feminizmin evrenselci bakışını eleştirirken aslında benzer şekilde özel alandaki eşitsizliklerin parantez içinde kalmasına neden olmaktadır. Bu nedenle de kamusal alandaki görünürlüklerini de sağlama konusunda zorlukları aşamamaktadırlar.

Dünyanın her yerinde kadınlar ulus devletler içerisinde devletin sağladığı haklardan yararlanmak ve sorumluluk alanlarına dâhil olmak adına meşruiyet noktaları farklı olsa da -eşitlik, adalet, kadının insan hakları, dini haklar, annelik gibi konu başlıklarında mücadele vermektedirler.

Ancak meşruiyet kaynağı hukuksal bir sonuç olarak “ne kadar yurttaş” olacağının da sınırlarını belirleyecektir. Bu nedenle bu çalışmanın alanını aşsa da feminizmlerin farklılaşan meşruiyet kaynaklarını sonuçları bağlamında ele almanın son derece önemli olduğunu söylemek gerekir.

Sonuç olarak feminist tartışmalar içinde post-kolonyal dönemde kadınların yurttaşlık taleplerini siyasal, toplumsal ve ekonomik gelişmelere bağlı olarak geliştirdikleri görülmektedir. Dünyanın her yerinde gerçekleşen kadın hareketlerinin ortaya attığı tartışmalar hareketin sürekli gelişmesini sağlamakta ve kadınları hak ettiği yaşama ulaşmasına bir adım daha yaklaştırmaktadır.

KAYNAKÇA

- SAVRAN, A. G. (2009), *Beden Emek Tarih Diyalektik bir Feminizm İçin*, İstanbul: Kanat Yay.
- BOCK, G. (2004), *Avrupa Tarihinde Kadınlar*, (Çev.: Z.A. Yılmaz), İstanbul: Literatür Yay.
- BOUÏNEAU, J. (1996), Fransa’da Devrim Döneminde Yurttaşlar ve Yurttaşlık, içinde, T. Ilgaz (Ed.), *Dersimiz Yurttaşlık*, Kesit Yay.
- CHAKRABARTY, D. (2012), *Avrupa’yı Taşralaştırmak Postkolonyal Düşünce ve Tarihsel Farklılık*, (Çev.: İ. Cörüt), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.
- CHATTERJEE, P. (2002), *Ulus ve Parçaları*, (Çev.: İ. Çekem), İstanbul: İletişim.
- DONOVAN, J. (2007), *Feminist Teori*, (Çev.: A. Bora, M. A. Gevrek ve F. Sayılan), İstanbul: İletişim Yay.
- GÖLE, N. (2011), *Melez Desenler*, İstanbul: Metis Yay.
- GÜRBÜZ, B. (2014), 19. Yüzyıl Klasik İktisadi ve Sosyal Düşüncesinde Alt Sınıfların Hakları, içinde, A. Durakbaşa, N. A. Ş. Öner ve F. K. Şenel, (Ed.), *Yurttaşlığı Yeniden Düşünmek*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- KADIOĞLU, A. (2008), Aydınlanma, Vatandaşlık ve Kadın: Türkiye Örneği, içinde, F. Keyman, (Ed.), *Aydınlanma, Türkiye ve Vatandaşlık*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- KOVANLIKAYA, Ç. (2016), Feminist Eleştiri Kuramında Aydınlanma Düşüncesini Yeniden Tartışmak, *Felsefelogos*, Sayı 62, 33-52.
- LOOMBA, A. (2000), *Kolonyalizm Postkolonyalizm*, (Çev.: M. Küçük), İstanbul: Ayrıntı Yay.
- NAGEL, J. (2011), Erkeklik ve Milliyetçilik: Ulusun İnşasında Toplumsal Cinsiyet ve Cinsellik, içinde, A.G. Altınay, (Ed.), *Vatan Millet Kadınlar*, İstanbul: İletişim Yay.
- ÖZENÇ, B. (2015), Marx, Hukuk Devletinin Kökenleri ve Liberal Hakların Sınırları, içinde, B. Erdağı, (Ed.), *Liberal Hakların, Hukukun ve Devletin Sınırları*, Ankara: NotaBene Yay.
- POSTER, M. (1989), *Eleştirel Aile Kuramı*, (Çev.: H. Tapınç), İstanbul: Ayrıntı Yay.
- SAYGILIGİL, F. (2014) “Kadın Yurttaş” Olmak, içinde, A. Durakbaşa, N. A. Ş. Öner ve F. K. Şenel, (Ed.), *Yurttaşlığı Yeniden Düşünmek*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- WALBY, S. Kadın ve Ulus, içinde, A.G. Altınay, (Ed.), *Vatan Millet Kadınlar*, İstanbul: İletişim Yay.
- YUVAL-DAVIS, N. (2014), *Cinsiyet ve Millet*, (Çev.: A. Bektaş), İstanbul: İletişim Yay.